

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.052>

УДК 330.88]:[330.33:330.34]

JEL: B12, B22, E32

Пустовойт О.В., кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник відділу
секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків
ДУ «Інституту економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: avvit@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПОЯСНЕННЯ ЦИКЛІЧНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Сучасною наукою постійно накопичуються нові емпіричні факти про нерівномірне зростання економік, які неможливо пояснити за допомогою сучасних теорій економічних циклів. Метою статті є уточнення історичних етапів формування основних гіпотез дослідження циклічності економічного зростання та обґрунтування нових наукових підходів до створення в майбутньому єдиної теорії економічних циклів з більш широкими пізнавальними можливостями. Для досягнення поставленої мети були використані методи ретроспективного дослідження, синтезу проблемного та персоналізованого підходів, структурно-логічного аналізу.

Результати дослідження показали, що процес появи нових знань про економічні цикли був кумулятивним. Він розвивався шляхом продовження та доповнення ідей попередників, поступового і послідовного нагромадження наукових досягнень. Встановлено, що сучасні теорії економічних циклів мають обмежені пізнавальні можливості. Зокрема, за допомогою мультикаузальних теорій можна пояснити будь-які економічні коливання. Проте неможливо довести, що вони є циклічними, а не випадковими, які кожний раз виникають під впливом нової комбінації чинників. Водночас за допомогою монокаузальних теорій (нової класичної та нової кейнсіанської теорій економічних циклів) неможливо довести: чи притаманні економічні цикли для країн, які не входять до числа розвинених і не мають достатніх фінансових ресурсів, щоб стимулювати виникнення технологічних шоків чи інвестиційних бумів. Запропоновано новий

© Пустовойт О.В., 2020

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2020. Вип. 53

методологічний підхід, який дає змогу не лише поєднати пізнавальні можливості сучасних теорій, а й відкрити шлях до їх збагачення новою гіпотезою дослідження. Нею передбачається, що інститути спроможні виконувати роль першопричини економічних циклів.

Ключові слова: теорії економічних циклів, економічне зростання, цикли, технологічний прогрес, інвестиції, очікування, невизначеність, обмежена раціональність, мобільність факторів виробництва, інститути.

Pustovoit O.

EVOLUTION OF SCIENTIFIC APPROACHES TO ECONOMIC GROWTH CYCLES

Modern science is continually accumulating new empirical facts about the uneven growth of economies, which cannot be explained by modern theories of economic cycles. The article aims to clarify the historical stages of formation of the main hypotheses of the study of cyclical economic growth and substantiation of new scientific approaches to the creation in the future of a unified theory of economic cycles with broader cognitive capabilities. To achieve this goal, we used retrospective research, synthesis of problem and personalized approaches, structural and logical analysis methods.

The results of the study showed that new knowledge about economic cycles emerged cumulatively. It developed by continuing and supplementing the ideas of predecessors, by a gradual and consistent accumulation of scientific achievements. It is established that modern theories of economic cycles have their limited cognitive capabilities. In particular, any economic fluctuations can be explained with the help of multi-causal theories. However, it is impossible to prove that they are cyclical and not random, and each time arise under the influence of a new combination of factors. At the same time, mono-causal theories (the new classical and new Keynesian theories of economic cycles) cannot prove whether economic cycles are inherent in countries that are not developed and do not have sufficient financial resources to stimulate technological shocks or investment booms. A new methodological approach is proposed, which allows us to combine the cognitive capabilities of modern theories and opens the way to their enrichment with a new research hypothesis.

This hypothesis assumes that institutions can play the role of the root cause of economic cycles.

Keywords: *theory of economic cycles, economic growth, cycles, technological progress, investments, expectations, uncertainty, bounded rationality, mobility of factors of production, institutions.*

Постановка проблеми. Розв'язання прикладних завдань забезпечення економічного розвитку та підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності національних економік ускладнене невирішеністю фундаментальних теоретичних питань. Зокрема, сьогодні науковці ще не можуть пояснити нерівномірність економічного зростання країн в умовах вільного доступу до світових ринків передових технологій і фінансових ресурсів; різний вплив світових криз на динаміку економік; багатоваріантність та альтернативність їх розвитку; різношвидкісне економічне зростання постсоціалістичних країн, які напередодні ринкових трансформацій мали схожі стартові умови, цілі та інструменти формування ринків; наявність у країн, які не входять до числа розвинених, власних траєкторій довгострокового зростання.

Аналіз останніх досліджень. Однією з вагомих причин накопичення наведених теоретичних і прикладних проблемних питань є недостатньо досліджений вплив на дивергентну динаміку розвитку економік чинників циклоутворення. Методологічним підґрунтям їх аналізу слугує теорія економічних циклів, яка сьогодні існує у формі розрізнених напрямів досліджень, кожний із яких дещо суперечить іншому і має певні гносеологічні обмеження. Проте накопичення невирішених проблем в економіці змушує економістів звертатися до проблематики синтезу сучасних напрямів розвитку теорії економічних циклів, щоб поєднуючи їх пізнавальні можливості, знайти відповіді на наведені вище та інші актуальні питання розвитку економік.

Піонером на цьому шляху був професор Гарвардського університету (США) Елвін Хансен. Він у книзі «Економічні цикли та національний дохід», яка була опублікована в 1951 р. і до цього часу вважається однією з кращих робіт з історії економічної думки про циклічне зростання економік, вперше поставив за мету створити інтегральну теорію економічного циклу. Сьогодні в руслі цієї ідеї здійснюють дослідження економісти М. Вудфорд, М. Гудфренд, Р. Кінг. В Україні найбільших успіхів у цьому напрямі досліджень досяг А. Гальчинський. Проте, незважаючи на

зусилля цих та інших економістів, єдину теорію економічних циклів поки що не створено. Основна причина цього криється в труднощах теоретичного поєднання основних гіпотез дослідження циклічності економічного зростання. Однак серед українських учених еволюція їх формування ще не стала предметом спеціальних досліджень. Під певними кутами зору процес її перебігу був проаналізований у наукових працях А. Гриценка, В. Подлесної, Л. Возної. Проте їхні наукові здобутки не дають знайти відповіді на одне з ключових теоретичних питань: якщо логіка появи нових знань передбачає, що кожна наукова гіпотеза дослідження згодом замінюється іншою, більш досконалою, яка має ширші пізнавальні можливості, то які пізнавальні обмеження мають сучасні теорії економічного циклу і чому еволюція їх розвитку не привела до появи єдиної, інтегральної теорії економічного циклу, яка має значно більші можливості щодо пояснення нерівномірного зростання сучасних економік?

Мета статті – уточнити етапи історії формування найбільш визнаних серед науковців гіпотез щодо дослідження циклічності економічного зростання; виявити пізнавальні обмеження, що стали причиною їх заміни; обґрунтувати нові наукові підходи щодо синтезу сучасних теорій для створення в майбутньому єдиної теорії економічних циклів із більш широкими пізнавальними можливостями.

Виклад основних результатів. Дослідження історії формування теорії економічних циклів дало змогу встановити, що численні торгові кризи змусили науковців у другій половині XIX ст. розпочати пошук таємниці їх виникнення в передових країнах світу.

Описові теорії економічних циклів

Перші спроби науковців (К. Жугляр, С. Сісмонді, К. Родбертус, В. Джевонс, Е. де Левеле, Т. Мальтус, Д. Мілльс, Г. Джордж, А. Маршалл) пояснити економічні цикли виявилися не зовсім вдалимими. Причини цього крилися в гіпотезі дослідження, якою передбачалось, що циклічні коливання торгівлі та промислового виробництва детерміновані кризами. У межах цієї гіпотези пізнати природу циклів означало виявити та описати причини криз. Проте кожний раз вони виникали під впливом нових подій, які ставали доказом хибності попередніх теорій циклу.

Економісти XIX ст. переважно дотримувалися точки зору, що цикл розпочинається із прискореного зростання економіки, яке згодом стабілізується й різко припиняється, спричиняючи кризу, після якої розпочинається депресія – період посткризового відновлення виробництва. Цей підхід до опису економічних циклів запропонував французький економіст К. Жугляр, розділивши періоди їх перебігу на такі фази: процвітання, криза, ліквідація.

Наукові теорії економічних циклів

На відміну від численних описових теорій, першу наукову теорію про економічні цикли розробив український учений-економіст М. Туган-Барановський. Він запропонував перейти від опису кризових явищ до пояснення фактів їх періодичного виникнення [1, с. 258]. Вчений зосередив свої зусилля на пошуку основного чинника циклоутворення, який міг періодично створювати сприятливі або несприятливі умови в економіці для розширення пропозиції промислової продукції. На думку М. Туган-Барановського, роль такого чинника міг виконувати основний капітал. Про це свідчили зібрані ним в Англії спостереження про активізацію економічного життя в роки посиленого накопичення основного капіталу за рахунок банківського кредитування та про зупинку цього процесу через вичерпання позичкового капіталу у банках, збільшення позичкового відсотка та подорожчання інвестиційної продукції, яке супроводжувалося збільшенням її товарних запасів, надвиробництвом, скороченням зайнятості та споживчих витрат.

Запропонований М. Туган-Барановським науковий підхід до пояснення економічних циклів дав початок новим дослідженням. За їх допомогою були зібрані докази, що нерівномірне інвестування в капітал також може спричинитися періодичним накопиченням технічних вдосконалень (А. Шпітгоф), запровадженням нововведень (Й. Шумпетер), здійсненням банківської кредитної емісії (Ф. Гайек), зміною норми відсотка (Г. Кассель), норми доходу на інвестиції (К. Віксель, І. Фішер), структури споживчого попиту (А. Афталіон), очікувань додаткових прибутків (А. Пігу). Унаслідок цього в науці була сформована *класична школа дослідження економічних циклів*. Основні напрями її розвитку докладно дослідив американський економіст Г. Хаберлер у своїй

відомій монографії «Процвітання і депресія. Теоретичний аналіз циклічних коливань», що вийшла в світ 1937 р. [2].

Проте за допомогою класичних теорій економічних циклів учені не змогли пояснити причини Великої депресії 1929–1939 рр. – наймасштабнішої світової економічної кризи, яка охопила економіки розвинених країн того часу: США, Канади, Великої Британії, Німеччини та Франції. Це привело до розроблення кейнсіанської теорії економічних циклів.

Створення кейнсіанської теорії припало на 30-і роки XX ст. і пов'язується з іменем англійського економіста Дж. Кейнса. У своїй монографії «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей», яка вийшла друком у 1936 р., він запропонував принципово нову гіпотезу виникнення економічних циклів та кризових явищ у національних господарствах. В її основу була покладена ідея про те, що цикли спричиняються нелінійним впливом інвестиційних витрат на величину сукупного попиту в економіці. Найкраще зрозуміти ключові елементи цієї гіпотези можна лише порівнявши їх з класичною теоретичною моделлю економічних циклів.

Фаза зростання. Початок економічного циклу Дж. Кейнс, на відміну від економістів-класиків, пов'язував із зростанням граничної ефективності капіталу, яку оцінюють підприємці, порівнюючи очікуваний майбутній дохід та ціни на інвестиційну продукцію, тобто визначають норму доходу понад інвестиційні витрати. Спираючись на ці оцінки, вони знаходять найприбутковіші галузі, де в майбутньому потенційно можна отримати найбільш високі доходи та починають інвестувати в розширення виробництва. Активізація інвестиційного процесу збільшує попит на інвестиційні товари (машини, обладнання тощо) і спричиняє зростання їх виробництва та доходів і споживчих витрат працівників зайнятих у галузях, що випускають капітальні блага (принцип мультиплікатора). Унаслідок цього в економіці розширюється випуск споживчих товарів. Разом з тим зростання інвестиційних і споживчих витрат не може продовжуватися безкінечно. Чинники, що уповільнюють цей кумулятивний (самопідсилюючий) процес, Дж. Кейнс пов'язав із «психологічним законом» суспільства та зміною граничної ефективності капіталу. Зокрема, він вказував, що психологія суспільства є такою, що на етапі піднесення, коли доходи постійно зростають, схильність населення до споживання падає, а схильність до заощадження зростає. Це уповільнює приріст споживчих витрат на ринку.

Коли швидкість зростання сукупного попиту починає уповільнюватися, в конкурентній економіці мав би розпочатися процес зниження рівня цін. Це повинно було б привести до уповільнення зростання виробництва. Для підтримання повної зайнятості підприємці мали б зменшити рівень заробітної плати. У результаті економіка повинна була поступово увійти в стан рівноваги, а її товарне виробництво вийти на рівень, що притаманний повній зайнятості. Проте в реальному житті ці процеси не відбуваються, тому що ціни на продукцію та заробітна плата є нееластичними в напрямі зниження. Це перетворює ринкову економіку на неконкурентну систему.

Фаза кризи. Кризи – це механізм повернення ринку до рівноважного стану. Відставання сукупного попиту від зростання товарного виробництва не може продовжуватися тривалий час. Коли інвестори дізнаються про падіння граничної ефективності капіталу, вони намагаються позбутися своїх активів. Унаслідок цього ділова активність спочатку завмирає, а потім починає різко падати через катастрофічну паніку на товарних і фінансових ринках.

Фаза депресії. Під час неї розпочинається процес стабілізації сукупного попиту в економіці, тому що домогосподарства всі свої поточні доходи та наявні заощадження, зроблені у попередніх періодах, починають спрямовувати винятково на закупівлю товарів і послуг. Унаслідок цього зниження рівня споживання проходить повільнішими темпами, ніж падіння реальних доходів населення. Це створює сприятливі умови спочатку для стабілізації виробництва, а згодом – для його зростання. Другим чинником стабілізації сукупного попиту в економіці Дж. Кейнс розглядав збільшення потреб в інвестиціях через використання, псування і моральне старіння капіталу, продаж надмірних запасів продукції, що накопичилися в період «буму» та поступове відновлення обігового капіталу.

Книга Дж. Кейнса фактично стала прямим викликом економістам-класикам, які твердо вірили, що основним засобом подолання криз є політика зменшення відсоткової кредитної ставки та рівня заробітної плати. Заходи держави в цьому напрямі створюють сприятливі умови в економіці для відновлення інвестиційної активності та зростання зайнятості. Дж. Кейнс запропонував долати кризи за допомогою дещо інших заходів, які були пов'язані з підтриманням ефективного попиту в економіці за ра-

хунок збільшення дефіциту державного бюджету та державних витрат.

Згодом ідеї Дж. Кейнса отримали розвиток у роботах А. Лейонхуфвуда, П. Самуельсона, Е. Хансена, Д. Харрода, Дж. Хікса, які стали фундаторами некейнсіанської наукової школи. Зокрема, Е. Хансен здійснив спробу сформуванню інтегральну теорію економічних циклів та несуперечливо звести в ній в єдине ціле причини початку і зупинки періодичного зростання виробництва, включаючи ті, що були описані класичними теоріями [3].

Сучасні теорії економічних циклів

Кейнсіанська теорія давала можливість коректно описувати перебіг економічних циклів у національних господарствах упродовж чотирьох десятиліть, аж до середини 1970-х років. Довіру до неї було підірвано під час світових криз 1974–1975 рр. та 1980–1982 рр., які були тісно переплетені з сировинними (передусім нафтовими) шоками. Під час цих криз в економіках виникло таке явище як стагфляція, для якої було характерним одночасне зростання як рівня безробіття, так і інфляції. Ці тенденції суперечили емпіричній закономірності, відкритій О. Філіпсом.

Дослідження того часу давали підстави науковцям для висновку, що стагфляція була наслідком часткового упровадження кейнсіанських рецептів регулювання економіки. Наприклад, у США стагфляція була спричинена двома подіями. По-перше, впродовж 1970-х років керівництво країни намагалося зменшити рівень безробіття шляхом збільшення грошової маси, що призвело до прискорення інфляції. По-друге, в цей період спостерігалися випадки різкого зростання цін на природні ресурси (у 1973–1975 рр. чотирикратно зростання цін на нафту), що збільшувало витрати виробництва товарної продукції та скорочувало її пропозицію на ринку.

Відсутність переконливого наукового пояснення світових криз 1974–1975 рр. та 1980–1982 рр. поставило під сумнів безпомилковість кейнсіанської теорії циклу. Це спонукало економістів вдатися до нових досліджень, які привели до появи в науці нової класичної та нової кейнсіанської теорій економічних циклів. Їх розробники продовжили наукову традицію вивчати економічні цикли як монокаузальні явища, що спричиняються не багатьма, а одним чинником, який періодично змінює сукупний попит або

сукупну пропозицію в економіці. Спробуємо коротко описати відмінності цих теорій.

Нова класична та нова кейнсіанська монокаузальні теорії

Появі нової класичної теорії економічного циклу передували наукові дослідження 60-х років ХХ ст. Їхні автори розглядали цикли як рівноважні явища, для яких була характерною оптимальна поведінка економічних агентів, що відображає їхні раціональні очікування в майбутньому щодо власних доходів, рівня цін, можливого впливу на них технологічних досягнень. Елементи такої поведінки були описані в роботах Р. Лукаса, М. Фрідмена, Ф. Модільяні, Р. Брумберга.

Місію щодо створення нової теорії виконали американські економісти Фінн Кідланд і Едвард Прескотт. У 1982 р. вони опублікували свою знамениту роботу «Час будувати і агрегувати коливання» [4], де запропонували повернутися до ідей економістів-класиків про те, що економіка є конкурентною системою, яка постійно перебуває в рівноважному стані і спроможна періодично прискорювати чи уповільнювати зростання під впливом чинників, які змінюють сукупну пропозицію. Тому Ф. Кідланда і Е. Прескотта, а згодом і їхніх численних послідовників почали називати «новими класиками».

Суть гіпотези Ф. Кідланда і Е. Прескотта коротко можна подати так: економічні цикли спричиняються одним із чинників, який має нелінійний вплив на зміну сукупної пропозиції в економіці. Проте, на відміну від економістів-класиків, Ф. Кідланд і Е. Прескотт припустили, що роль такого чинника виконує не запас чи якість основного капіталу, а нерівномірний розвиток технологічного прогресу, який періодично змінює сукупну продуктивність праці та капіталу в коротко- та довгостроковому періодах. Закономірності короткострокових коливань технологічного прогресу зумовлюють економічні цикли, які, своєю чергою, визначають довгострокову траєкторію зростання економіки.

Свою гіпотезу Ф. Кідланд і Е. Прескотт використали для створення «теорії реального економічного (ділового) циклу». Реального – тому що ця теорія була спрямована на дослідження зміни виробництва в економіці під дією таких реально існуючих чинників, як новітні технології, продуктивність праці та капіталу, ціни на ресурси на світових ринках тощо. Найкраще зрозуміти

ключові елементи цієї теорії можна порівнюючи теоретичну модель економічних циклів Ф. Кідланда і Е. Прескотта з моделями економістів-класиків та Дж. Кейнса. Спробуємо це зробити.

Фаза зростання. На відміну від поглядів Дж. Кейнса, початок економічного циклу Ф. Кідланд і Е. Прескотт пов'язували не зі зміною попиту на інвестиції, а з випадковим позитивним технологічним шоком. Його вони розглядали як форму поширення в економіці технологічного прогресу, що прискорює зростання сукупної продуктивності праці та капіталу порівняно з середніми темпами, які притаманні для довгострокового періоду. Зростаюча продуктивність цих факторів виробництва приводить до зменшення витрат на виготовлення одиниці продукції та збільшення її сукупної пропозиції в економіці. Розширення обсягів випуску товарів і послуг дає змогу підприємцям отримувати додаткові доходи та спрямовувати їх на інвестування та підвищення рівня заробітної плати. Останнє спричиняє зростання пропозиції робочої сили на ринку. Цей механізм збільшення сукупної пропозиції продукції та зайнятості діє в економіці до моменту, поки ефекти від технологічного шоку не будуть вичерпані.

Фаза кризи. Існування цієї фази економічного циклу новими класиками заперечувалось. Згідно з положеннями теорії Ф. Кідланда і Е. Прескотта, після вичерпання ефектів від позитивного технологічного шоку, підприємці втрачають додатковий дохід на капітал. Унаслідок цього їхня ділова активність зменшується, що повертає рівень виробництва, інвестицій та зайнятості на лінію довгострокового тренду. Різкі економічні спади можуть виникати на будь-якій фазі циклу, але вони є випадковими явищами, які спричиняються негативними економічними шоками. Обвали виробництва є тимчасовими відхиленнями від середньострокового тренду економічного зростання. Економіка, будучи конкурентною системою, спроможна подолати їх самостійно, без заходів спеціальної антикризової політики. Ці наукові положення фактично заперечували неминучість виникнення кризових явищ під час економічних циклів. Таке розуміння фази «криза» суперечило поглядам як економістів-класиків, так і Дж. Кейнса, які вважали, що кризові явища в економіках буквально «визрівають» та накопичуються під час економічних циклів, коли вони перебувають у фазі зростання.

Фаза депресії. Її перебіг визначається низькими темпами технологічного розвитку. У цей період економіка, повернувшись на траєкторію довгострокового зростання, продовжує рух вздовж

неї. Це відбувається до моменту, поки такий рух не буде перерваний наступним позитивним технологічним шоком. Під його впливом в економіці розпочнеться новий економічний цикл.

Наведена теоретична модель циклу дала змогу Ф. Кідланду і Е. Прескотту не лише пояснити науковій спільноті свою гіпотезу, а й розробити прикладні інструменти для її емпіричної перевірки. Для їх створення вони використали неокласичну модель економічного зростання Р. Солоу та розроблену ним методику оцінки внеску технологічного прогресу у випуск продукції. Спираючись на ці здобутки та математичний інструментарій, Ф. Кідланд і Е. Прескотт перетворили теоретичну модель циклу в прикладну. Її особливість полягала в тому, що вона давала змогу проектувати діловий цикл як відхилення економіки від довгострокової траєкторії зростання, а коливання ділової активності – як зміну поведінки учасників ринку під впливом стохастичних шоків продуктивності.

В основу прикладної моделі Ф. Кідланд і Е. Прескотт поклали концепцію динамічної стохастичної загальної рівноваги (*dynamic stochastic general equilibrium*) у межах закритої економіки з досконалою конкуренцією. Розроблені на базі цієї концепції прикладні моделі отримали назву моделі DSGE. Отримані за їх допомогою часові ряди показників так само корелювали між собою та мали таку саму волатильність й інерційність, як і дані статистики США. Базова модель Ф. Кідланда та Е. Прескотта давала змогу пояснити приблизно 70% реальних коливань у післявоєнному виробництві США [5, с. 137–138], що слугувало вагомим аргументом на користь безпомилковості теорії реальних економічних циклів.

Разом з тим теорія реальних економічних циклів не була позбавлена окремих суперечностей. Зокрема, Ф. Кідланд і Е. Прескотт первинні імпульси щодо зростання ділової активності пов'язували зі збільшенням сукупної продуктивності праці та капіталу під дією позитивного технологічного шоку. Проте, спираючись на це положення, логічно було б припустити, що зменшення сукупної продуктивності спричиняє «негативний» технологічний шок, тобто технологічний регрес. Зважаючи, що існування останнього наукою не доведено, питання щодо пояснення спадів ділової активності в межах цієї теорії залишилося без відповіді.

Теоретична суперечність щодо причин періодичного стиснення ділової активності в країнах змусила прихильників теорії

реального економічного циклу продовжити науковий пошук інших чинників, які спроможні впливати на сукупну продуктивності праці та капіталу. Це привело до появи нових концепцій реальних економічних циклів, де враховувався вплив на економіку: шоків зовнішньої кон'юнктури (зростання світових цін на нафту та інші види природних ресурсів); фіскальних шоків (зміни податкових ставок та величини державних витрат); інвестиційно-технологічних шоків (різке зростання доходів від нових інвестицій, збільшення їх рентабельності порівняно з рівнем минулих періодів); монетарних шоків (регулювання величини відсоткової ставки, пропозиції грошей в економіці та умов міжбанківського кредитування); інформаційних шоків (поширення інформації серед учасників ринку, що змінює їх очікування щодо майбутніх доходів); секторальних шоків (зміна динаміки показників у різних секторах економіки) [6].

Незважаючи на появу нових концепцій реального економічного циклу, на погляд більшості вчених позитивні технологічні шоки були і залишаються основним чинником, який здатний генерувати циклічні коливання виробництва в економіці. Усі інші види шоків спроможні їх підсилювати або послабляти, але не можуть викликати самостійно. Наприклад, за допомогою модельних досліджень було встановлено, що шоками монетарної політики можна пояснити 10–14% коливань сукупного виробництва впродовж економічного циклу [7, с. 23–24]. Також не можуть виконувати роль основного джерела циклічного зростання економік ціни на нафту та інші енергоносії (шоки зовнішньої кон'юнктури), зміна величини податків та державні витрати (фіскальні шоки) тощо. Водночас великий вплив фінансових шоків на зростання економік дав підставу окремим науковцям висловити припущення про доцільність створення теорії реальних і фінансових шоків, як причини циклічних коливань [8, с. 42–43].

Певна теоретична суперечливість, що притаманна сучасній теорії реального ділового циклу, спонукала частину економістів продовжити дослідження в межах кейнсіанської гіпотези циклічних коливань. Цих учених почали іменувати «новими кейнсіанцями». Предметом їхніх досліджень стали не хвилі зростання економіки, а реальні чинники (інституційні правила, неповна інформація), які в економіці зумовлювали довгострокові зрушення в сукупному попиті та «природному» рівні безробіття.

Зокрема, нові кейнсіанці доводять, що в країнах з невеликою інфляцією ціни підлаштовуються до рівноважного рівня досить повільно, а рівень заробітної плати тривалий час залишається незмінним незалежно від коливань ринкової кон'юнктури. Повільне підлаштування цін вони пояснюють не тільки стійкістю рівня заробітної плати, яка є елементом витрат виробництва, а й високою вартістю процедури поширення ринкової інформації про нові ціни (виготвлення нових каталогів, прайс-листів, рекламних буклетів тощо). Нееластичність номінальної заробітної плати нові кейнсіанці пов'язують не лише з законодавством про її мінімальну величину, контрактними відносинами між бізнесом та найманим персоналом, впливом на них профспілок, а й з браком у роботодавців повної інформації про роботу своїх підлеглих. За цих умов роботодавці вимушені завищувати заробітну плату працівнику, щоб йому було що втрачати, коли раптом виявиться, що він працює не в повну силу. Завищення рівня оплати праці зменшує можливості підприємців створювати додаткові робочі місця та забезпечувати всім бажаним зайнятість. Унаслідок цього безробіття перетворюється на хронічне, а його рівень починає перевищувати «природний», що уповільнює динаміку витрат споживачів [9, с. 150–153]. За цих умов незавантаженість виробничих потужностей може існувати тривалий період і унеможливити перехід економіки до рівноважного стану. Усі ці аргументи нові кейнсіанці використовують для доказу того, що зростання виробництва визначається сукупним попитом, а не продуктивністю праці й капіталу.

Нова класична та нова кейнсіанська теорії економічного циклу мають чітку і переконливу логіку побудови. На початку XXI ст. вони були визнані міжнародною науковою спільнотою. Так, у 2001 р. Нобелівську премію з економіки отримали представники «нової кейнсіанської» школи Дж. Акерлоф, Дж. Стігліц і М. Спенс за дослідження ринків з неповною інформацією, які спроможні вповільнювати зростання економіки та прискорювати виникнення в ній кризових явищ. У 2004 р. Нобелівську премію з економіки отримали засновники «нової класичної» школи Ф. Кідланд та Е. Прескотт за дослідження рушійних сил ділових циклів.

Незважаючи на існування теоретичних розбіжностей між представниками нової класичної та нової кейнсіанської школи, впродовж останніх десяти – п'ятнадцяти років їхні позиції з окремих питань щодо дослідження циклів почали зближуватися [21,

с. 19–26]. Зокрема, сьогодні «нові класики» та «нові кейнсіанці» дотримуються єдиного погляду на таке:

- економічні агенти, максимізуючи функцію корисності на мікрорівні, керуються у своїх діях раціональними очікуваннями;
- економіка є рівноважною системою, що самостабілізується й тяжіє до набуття стану повної зайнятості. Тому для дослідження процесу її зростання доцільно використовувати рівноважні економічні моделі;
- головним завданням макроекономічної науки, яка вивчає основні чинники циклічних коливань національного доходу, інфляції, наслідків монетарної та фіскальної політики, є створення та вдосконалення структурних моделей DSGE для дослідження короткострокових коливань економіки. Ці моделі дають змогу проектувати вплив чинників сукупного попиту й пропозиції та заходів економічної політики на господарську діяльність людей. Отримані за їхньою допомогою результати досліджень можуть доповнювати та уточнювати прогнози розвитку економік, які розраховуються з використанням моделей економічного зростання;
- економічні цикли можна пояснити реальними шоками, тобто змінами в технологіях, економічній політиці тощо. Проте визнається, що монетарна політика є ефективним засобом контролю інфляції, тому її доцільно включати до емпіричних DSGE моделей.

Поява певних елементів синтезу в поглядах представників «нової класичної» та «нової кейнсіанської» школи дали надію, що створення єдиної несуперечливої теорії економічного циклу, яка буде піддаватися емпіричній перевірці, є лише справою нових ідей і часу.

Мультикаузальні теорії. Незважаючи на широке міжнародне визнання, нову класичну та нову кейнсіанську теорії економічних циклів ще не можна вважати досконалими, тому що вони дають змогу вивчати періодичні коливання лише конкурентоспроможних економік. За методологією фахівців Всесвітнього економічного форуму (далі – ВЕФ), вони становлять близько 25% національних господарств, які тісно об'єднані світогосподарськими зв'язками. Такі економіки мають США, Німеччина, Франція, Японія, Канада, Італія, Швеція, Фінляндія, Південна Корея та інші. У цих країнах економічне зростання досягається переважно за рахунок ефектів від розробки та впровадження інновацій у процес виробництва.

Водночас до числа країн з невисоким або середнім рівнем конкурентоспроможності економіки експерти ВЕФ відносять ті, де економічне зростання досягається переважно за рахунок інтенсивнішого та ефективнішого використання основних факторів виробництва. Серед них – такі економічні гіганти, як Індія та Бразилія, а також усі постсоціалістичні країни Центральної, Східної Європи та Азії, включаючи Китай і Росію [10, с. 11]. Сьогодні вони спроможні змінювати кон'юнктуру на світових ринках. Це проявилось під час світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., коли Китай та Індія стали локомотивом зростання світової економіки.

Неможливість використання нової кейнсіанської та нової класичної теорій для опису нерівномірного економічного зростання країн з невисоким або середнім рівнем міжнародної конкурентоспроможності привела частину економістів до висновку, що поступовий синтез теоретичних поглядів нових класиків та нових кейнсіанців не наблизить в майбутньому економічну науку до створення єдиної теорії економічного циклу. Цей висновок спонукав їх відмовитися від подальшої розробки сучасних монокаузальних теорій економічних циклів та розпочати пошук принципово нових підходів до вивчення періодичних коливань економічного зростання країн. Це привело в 1990-х роках до появи в економічній науці численних наукових гіпотез, розробники яких були налаштовані на створення мультикаузальної теорії економічних циклів.

При розробленні мультикаузальних гіпотез науковці намагались знайти відповідь на питання: сукупність яких чинників може періодично змінювати рівень виробництва в економіці? Цей пошук спричинив появу в сучасній економічній науці двох ліній розвитку теорій економічного циклу. Умовно їх можна розділити на наукові та описові. Розробники наукових мультикаузальних теорій доводять, що комбінацію чинників, які спричиняють економічні цикли, можна дослідити, а розробники описових теорій заперечують таку можливість. Спробуємо коротко ознайомити з роботами науковців, які розвивали ці теорії.

Наукові мультикаузальні теорії розвивають економісти, котрі дотримуються погляду, що в різні історичні періоди циклічні коливання національних економік спричиняє певна комбінація чинників, яка з часом уже не повториться. Ця гіпотеза була використана в роботах американського економіста С. Ромера, російських економістів Л. Грігор'єва, О. Іващенко – для вивчення циклічних

коливань економіки США та світового господарства, А. Белоусова – для визначення траєкторії економічного зростання Росії.

Зокрема, Л. Грігор'єв, О. Іващенко запропонували в теорії економічного циклу обрати об'єктом дослідження «стаціонарні режими», тобто якісно однорідні періоди, впродовж яких ділова активність в економіці циклічно змінюється під дією певної комбінації економічних шоків. Використовуючи цей методологічний підхід, Л. Грігор'єв та О. Іващенко післявоєнну економічну історію США поділили на три однорідні (з позиції джерел та умов передачі економічних коливань) періоди: 1948–1972 рр.; 1973–1990 рр.; 1991–2008 рр. Дослідивши їх, вони дійшли висновку, що технологічні шоки з шоками державних видатків могли спричинити циклічні коливання у першому періоді, шоки зовнішньої торгівлі (та цін) – у другому, фінансові – у третьому [8, с. 49].

А. Белоусов сконцентрував свої наукові дослідження на пошуку найвпливовіших чинників, комбінація яких, на його думку, визначатиме середньострокову траєкторію відтворювальних процесів в економіці Росії (10–15 років). Зокрема, він відібрав шість чинників. Серед них: еволюція експортно-сировинної моделі відтворення; накладення циклів оновлення майна населення (5–7 років), основних фондів (10–12 років), базових технологій (15–20 років); демографічні процеси: старіння населення, скорочення трудових ресурсів; зменшення рентабельних запасів окремих видів природних ресурсів; конкурентні виклики з боку світового господарства; розвиток процесу глобалізації. Результати дослідження щодо інерційних траєкторій розвитку цих чинників А. Белоусов використав для розрахунку періодів розгортання криз (кризових вузлів), які можуть вразити економіку Росії. Зокрема, в 2006 р. він спрогнозував, що майбутній п'ятнадцятирічний період розвитку російської економіки матиме такі три «кризові вузли»: 2007–2008 рр., 2011–2012 рр. і 2015–2017 рр. [11, с. 184, 222–227].

Останнім часом у межах першої лінії розвитку мультикаузальної теорії економічного циклу з'явилися роботи, які значно розширюють комбінацію чинників, здатних визначати середньостадовгострокову динаміку зростання економік. Зокрема до їхнього числа вчені почали включати, крім ресурсних і технологічних, неекономічні чинники, які за своєю природою є світоглядними, психологічними, політичними, соціальними тощо.

Зазначений вище напрям дослідження отримав розвиток у працях українського вченого-економіста Анатолія Гальчинського. Їх результати були викладені в монографії «Криза і цикли світового розвитку» (2009). У ній А. Гальчинський доводить доцільність вивчення впливу самодостатніх цивілізаційних і соціальних циклів на закономірності перебігу хвиль ділової активності в економіках. Зокрема, він запропонував досліджувати тривірневу систему циклів, а саме: цикли глобально-цивілізаційного процесу – соціальні цикли – економічні цикли. Зазначену систему А. Гальчинський деталізував таким чином. До структури глобальних циклів він включив цикли локальних цивілізацій, цикли формаційного розвитку (феодалізм, соціалізм, капіталізм), цикли глобальних гегемоній та інші. На його думку, соціальні цикли можуть мати такі різновиди, як цикли соціальної стратифікації, цикли зміни суспільних еліт, цикли довіри, демографічні цикли, цикли поколінь та інші, а економічні – короткі, середні та довгі цикли, фінансові та грошові (загальні та специфічні) цикли, цикли технологічних та інституційних перетворень. Доцільність запровадження комплексного підходу до вивчення циклічності розвитку економік вчений пояснює тим, що економічні відносини за своєю суттю також є соціальними, і психологічними, і моральними, і політичними та іншими відносинами, тобто подібними до всіх суспільних відносин, через механізм яких люди взаємодіють між собою та з природою [12, с. 23, 103].

Окремі елементи описаного вище мультикаузального концепту дослідження економічних циклів були використані в роботах українських і російських економістів. Наприклад, українська вчена В. Подлесна у монографії «Логіко-історичні підґрунтя формування соціально-економічних циклів» (2017) навела аргументи на користь існування великих соціально-економічних циклів відтворювальної динаміки, що спричиняються різношвидкісним наростанням технологічних, інституційних і соціально-економічних змін в суспільстві [13, с. 119]. Водночас російський науковець М. Калужський у своїх дослідженнях дійшов висновку, що для більшості видів економічних циклів універсальною матрицею слугує інституційний цикл, тобто життєвий цикл домінуючих в економіці інститутів та інституцій. При висуненні цього припущення він звернув увагу, що поняття «інституційний цикл» відсутнє в економічній теорії [14, с. 41].

Російська вчена С. Румянцева, спираючись на математично обґрунтовану ідею Є. Слуцького про те, що джерелом циклічних коливань може слугувати взаємодія випадкових подій, висунула гіпотезу про існування зв'язку між тривалістю економічного циклу і складністю (багатокомпонентністю) причин його виникнення [15, с. 33]. Пошук комбінації таких причин привів українського економіста О. Бандуру до висновку, що економічні цикли виникають внаслідок нагромадження недосконалостей ринків. Для доказу безпомилковості цієї ідеї він розробив економічну модель, яка здатна пояснити рушійну силу макроекономічної динаміки за будь-якої комбінації ринкових умов і для будь-якого моменту календарного часу та здійснив її апробацію на прикладі економіки США [16].

Описові мультикаузальні теорії розвивають економісти, які дотримуються погляду, що комбінацію чинників, які періодично спричиняють економічні цикли, дослідити неможливо. Згідно з їхніми переконаннями цикли являють собою стохастичні коливання економік, що виникають через обмежену раціональність людей, котрі в умовах невизначеності схильні приймати найбільш прості рішення, які часто виявляються помилковими. Ця концепція була сформована наприкінці ХХ ст. в працях Е. Петерса, а згодом набула подальшого розвитку в дослідженнях Ф. Котлера, Дж. Касліоне. Її зміст Е. Петерс виклав так: ринок за своєю природою є хаотичною системою, що постійно тяжіє до виходу зі стану рівноваги, тому що, перебуваючи в ній, вона втрачає здатність до розвитку. Проте для ринку, що перебуває в стані нерівноваги, характерні невизначеність у короткостроковій і непередбачуваність в довгостроковій перспективі. За цих складних умов інвестори, емітенти, трейдери прогнозують свою діяльність на ринку за допомогою простих правил і, в кінцевому підсумку, часто приймають нераціональні рішення [17].

Водночас американський економіст Філіп Котлер у творчому тандемі з Джоном А. Касліоне доводять, що на зміну економічним циклам прийшла епоха турбулентності з непрогнозованими періодичними сплесками процвітання та спадів, які можуть переростати в кризи, хаос і депресії [18]. Теоретичною основою концепції стохастичних коливань економік слугували ідеї, що були вперше наведені в 1960-х роках у наукових працях Г. Саймона про брак когнітивних здібностей людей та розвинуті в 1970-х роках у робо-

тах Д. Канемана, А. Тверські про існування систематичних помилок в рішеннях, які приймаються в умовах невизначеності.

Теорії коротко- та довгострокових економічних циклів

До цього моменту в фокусі дослідження були середньострокові економічні цикли та теорії, що їх пояснювали. Разом з тим, частина сучасних економістів дотримується точки зору, що в економіках довгострокові цикли поєднують у собі середньострокові, які, своєю чергою, складаються із короткострокових. Ідею про можливість існування зв'язків між різнотривалими циклами висловлювали такі відомі вчені, як М. Туган-Барановський, С. Де Вольф, Й. Шумпетер, М. Кондратьєв. Проте до цього часу вченим ще не вдалося зібрати переконливі докази, які підтверджують правильність зазначеного припущення. У цьому можна переконатися порівнюючи гіпотези, які пояснюють причини виникнення коротко- середньо- та довгострокових економічних циклів. Для здійснення такого порівняння спробуємо описати такі явища, як коротко- та довгостроковий цикл.

Короткострокові економічні цикли. Їх науковці розглядають, як періодичні коливання ділової активності на ринках економік упродовж 3–4 років. Теоретичну можливість їх існування обґрунтував у 1923 р. англійський економіст Джозеф Кітчин при вивченні ринку свинини. Ознакою визнання внеску Дж. Кітчина в науку можна вважати той факт, що до цього часу економісти короткострокові коливання ділової активності в економіках іменують циклами Кітчина. Найчастіше вони спостерігалися на сировинних ринках, де реалізується продукція сільськогосподарської та видобувної галузей, а також на ринках туристичних і фінансових послуг. Короткострокові коливання ділової активності на останньому часто пояснювалися періодичною зміною запасів золота в країні. Сучасна економічна наука першопричину циклів Кітчина часто пов'язує із запізненням у часі ділової інформації про кон'юнктурні зміни на ринку. Теоретичну модель такого циклу можна подати так.

Фаза зростання. В економіці цикл розпочинається з виникнення на ринку сприятливої кон'юнктури щодо продажу продукції. Це стимулює підприємців максимально завантажити наявні виробничі потужності. У цей період в економіці зростає заробітна

плата та зайнятість, розширюються споживчі та інвестиційні витрати.

Фаза кризи. З часом підприємці виявляють, що вони накопичили запаси товарної продукції значно більші, ніж ті, що здатний поглинути ринок. Проте до них ця інформація надходить із запізненням, коли на ринку уже реально існує дисбаланс між попитом і пропозицією та відбувається зниження рівня цін. Це спонукає підприємців зменшити рівень завантаження виробничих потужностей та скоротити випуск продукції. Проте і це рішення вони приймають з запізненням, тому що для цього їм потрібно зупинити дію окремих контрактів, уточнити величину наявних товарних запасів тощо. У підсумку через скорочення виробництва в економіці починається зменшення рівня зайнятості, прибутків, доходів, споживчих та інвестиційних витрат.

Фаза депресії. Вона триває до того часу, поки накопичені товарні запаси продукції не зменшаться до рівня, котрий є критичним і загрожує невиконанням контрактів щодо поставки продукції на ринок. З цього моменту на ринку відновлюється сприятлива кон'юнктура щодо виробництва продукції та розширення її товарних запасів, що є ознакою закінчення депресії. Після неї в економіці розпочинається процес відновлення рівноваги на ринках споживчої та інвестиційної продукції, що дає поштовх для виникнення нового короткострокового економічного циклу.

Проте короткострокові економічні цикли поділяють на різне число фаз. Наприклад, Й. Шумпетер висловлював припущення, що цикли Кітчина можуть включати дві або чотири фази, серед яких депресія і стабілізація не є завжди обов'язковими [19]. Окремі сучасні економісти схиляються до думки, що розвиток цих циклів відбувається в межах чотирьох (під економічного розширення, стиснення, під економічного спаду, відновлення) або шести (початок рецесії, посилення рецесії, перехід до експансії, експансія, пікова експансія, рух до рецесії) фаз [20].

Разом з тим, частина сучасних економістів піддає сумніву факт існування циклів Кітчина та намагається їх розглядати як фази циклів Жугляра. Інша частина – схиляється до думки про можливість зникнення короткострокових циклів із економічного життя країн. Підставами для такого припущення слугують факти про те, що в сучасних економіках постійно зростає швидкість поширення інформації, вдосконалюються логістичні схеми руху товарів, що дозволяє зменшувати товарні запаси продукції та

сировини. Ці економічні тенденції усувають об'єктивні умови для циклічності зростання товарного виробництва у короткостроковому періоді.

Довгострокові економічні цикли. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. ідею про ймовірність існування довгострокових економічних циклів висловили відомі вчені М. Туган-Барановський, О. Парвус, Я. Ван Гельдерен, А. Афталіон, М. Ленуар, Ж. Лескюр [21, с. 279–282]. У 1920-х роках цю проблематику почали ґрунтовно розробляти С. Де Вольф, Й. Шумпетер та М. Кондратьєв, який був учнем М. Туган-Барановського.

М. Кондратьєв висунув припущення про те, що в довгостроковому періоді траєкторія зростання економік являє собою не пряму висхідну, а хвилюподібну лінію із-за нерівномірного інвестування капіталу в створення основних продуктивних сил та заміну техніки. При розробці цієї гіпотези він спирався на ідеї М. Туган-Барановського про наявність зв'язку між економічними циклами й коливаннями інвестицій в основний капітал та про можливість поєднання коротших циклів з довгими [22, с. 38–39].

У довгостроковому періоді нерівномірність процесу інвестування в основний капітал М. Кондратьєв пояснив коливаннями кон'юнктури в економіці. Поняття «кон'юнктура» він використав для узагальнення змін в основних умовах господарського життя суспільства. Коливання кон'юнктури в довгостроковому періоді М. Кондратьєв пояснив комбінацією таких чинників: глибокі зміни в технологіях виробництва та обміну (яким передують значні технічні винаходи та відкриття), зміна умов грошового обігу, посилення ролі нових країн у світовому господарському житті. Взаємодія зазначених подій спочатку створює сприятливу, а потім несприятливу кон'юнктуру для інвестиційної діяльності в економіці. Це явище тривалістю 48–55 років отримало назву «великі цикли кон'юнктури» і було подано у вигляді висхідних або спадних довгих кон'юнктурних хвиль.

Для опису кон'юнктурних хвиль М. Кондратьєв запропонував показники, що відображають активність народногосподарського життя, а саме: середній рівень товарних цін, відсоток на капітал, номінальна заробітна плата, оборот зовнішньої торгівлі, видобуток та споживання вугілля, виробництво чавуну і свинцю. При цьому він визнавав, що для дослідження кон'юнктури можуть бути обрані й інші репрезентативні елементи народногосподарсь-

кого життя [23, с. 341–400]. Теоретичну модель великих циклів кон'юнктури М. Кондратьєва схематично можна подати так.

Фаза прискореного зростання. Її започатковує висхідна кон'юнктурна хвиля, перебіг якої супроводжується активізацією господарської діяльності, а саме: підвищенням рівня товарних цін, банківського відсотка на капітал, номінальної заробітної плати, зростанням зовнішньої торгівлі, виробничого споживання природних ресурсів: вугілля, чавуну, свинцю тощо. Усе це є ознакою того, що економіка виходить із рівноваги довгострокового періоду. Першопричиною виходу економіки із рівноваги є те, що в ній розширюються інвестиції в оновлення та створення інфраструктури (будівництво залізничних колій, каналів, меліоративних споруд), де накопичується пасивна частина основного капіталу та збільшуються витрати на підготовку кваліфікованої робочої сили. Джерелом інвестицій є запаси акумульованого капіталу в економіці. Проте згодом між країнами розпочинається боротьба за ринки (в тому числі сировинні), яка супроводжується виникненням війн, зовнішніх конфліктів, загостренням міжнародно-політичних відносин. Участь у них потребує додаткових державних витрат. Їх зростання призводить до уповільнення процесу накопичення запасу капіталу, його невиробничого споживання та подорожчання. Це починає гальмувати інвестиційну активність та економічний розвиток. Тривалість цієї фази становить близько 25–30 років.

Фаза уповільненого зростання. Її ознакою є спадна кон'юнктурна хвиля, перебіг якої супроводжується уповільненим розширенням господарської діяльності. У цей період в економіці спостерігається зменшення темпів зростання товарних цін, номінальної заробітної плати тощо. Інвестиційні процеси в економіці поступово згортаються і вона входить у стан рівноваги довгострокового періоду. Упродовж нього розпочинається процес накопичення та акумулювання запасів капіталу, необхідних для початку нового великого економічного циклу. Тривалість цієї фази становить близько 25 років.

За допомогою емпіричних досліджень М. Кондратьєв надав докази існування довгострокових періодів активізації та сповільнення господарської діяльності в економіках Німеччини, Франції, Італії, Англії, Сполучених Штатів, Нідерландів та Швеції. На основі статистичних даних цих країн він установив ймовірні часові межі перебігу трьох великих циклів. Перший з них розпочався на

межі кінця 1780-х та початку 1790-х років до 1844–1851 рр., другий – тривав з 1844–1851 рр. до 1890–1896 рр., висхідна хвиля третього циклу тривала з 1890–1896 рр. до 1914–1920 рр., і після цього вона мала перерости в спадну хвилю. Разом з тим М. Кондратьєв не надав графічну модель перебігу цих хвиль. Якщо спиратися на наведену вище періодизацію, то з позиції сьогодення можна висловити припущення, що на початку 1920-х років М. Кондратьєв, розрахувавши появу довгої спадної кон'юнктурної хвилі, фактично передбачив ризики виникнення у світовому господарстві Великої депресії 1929–1939 рр.

Гіпотеза М. Кондратьєва про існування великих циклів кон'юнктури викликала гостру дискусію серед радянських учених того часу, але отримала підтримку з боку окремих авторитетних західних економістів, серед яких були Й. Шумпетер, Дж. Кларк, С. Кузнець. Після її широкого визнання західною науковою спільнотою, коливання довгострокового зростання економік учені почали іменувати як довгі хвилі Кондратьєва, а періодичність їх виникнення – узагальнювати терміном «цикли Кондратьєва».

Теорія М. Кондратьєва сьогодні, як і в першій половині ХХ ст., одних учених стимулює до нових творчих пошуків, а інших – до збору додаткових аргументів на користь її бездоказовості. За останні сто років більше тисячі вчених із різних країн світу висунули свої версії датувань циклів Кондратьєва, які часто різняться між собою в межах 10–15 років [24]. На основі їхніх досліджень у сучасній економічній науці виникли окремі напрями розвитку теорії довгострокових циклів. У межах цих напрямів науковці довгострокові цикли пояснюють: а) коливаннями інвестицій у капітальні блага тривалого користування: канали, залізничні колії тощо (М. Кондратьєв, Дж. Форрестер та ін.); б) коливаннями інновацій, які створюють лідируючий сектор в економіці, який стимулює її довгострокове зростання (Й. Шумпетер, Г. Менш та ін.); в) тенденцією зниження норми прибутку, яка спричиняє кризи (Е. Мандель, А. Клайнкнехт та ін.). Існують й інші підходи до класифікації напрямів розвитку теорії про довгострокові економічні цикли. Наприклад, до таких напрямів пропонується включити ті, що пояснюють довгострокові цикли: періодичним зростанням попиту та робочу силу при запровадженні нових технологій та утворення нових галузей (К. Фрімен); асинхронним протіканням технологічних циклів та інституційних (К. Перес-Перес) й соціальних (І. Міллендорфер) змін у суспільстві [25, с. 9]. Спробуємо

продемонструвати, як у межах різних напрямів досліджень сучасні українські та російські вчені описують довгі хвилі Кондратьєва.

Так, український учений Ю. Бажал вважає, що в різні історичні періоди довгі хвилі Кондратьєва спричинялися передовими технологіями, які змінювали інженерне та економічне мислення людей відносно ефективної господарської практики. Зокрема він висловив такі припущення: у 1790–1850 рр. першу довгу хвилю спричинила механізація праці в ткацтві; в 1851–1895 рр. другу – вугледобуток та паровий двигун; у 1896–1946 рр. третю – чорна металургія; в 1947–1989 рр. четверту – нафта разом з продуктами органічної хімії; в 1990 р. п'яту – мікроелектроніка; а в 2040 р. почнеться шоста довга хвиля, котра буде спричинена біотехнологіями [26, с. 49].

Водночас А. Гальчинський дотримується точки зору, що в різні періоди економічної історії довгі хвилі Кондратьєва формувалися під впливом не лише технологічних, а й інституційних змін у суспільстві. Вони, на його думку, безпосередньо кореспондуються з довгими хвилями економічного і технологічного розвитку та реалізуються через структурні кризи. Останні він розглядає як механізм ліквідації запізнення інституційних перетворень в економіці від розвитку її технологічного потенціалу. Спираючись на інституційну специфіку господарського механізму економік, А. Гальчинський описав п'ять довгострокових технологічних циклів (хвиль). Зокрема, він висловив припущення, що ознакою першого циклу 1772–1825 рр. був господарський механізм, який забезпечував перехід економік від мануфактурного до фабричного способу виробництва; другого циклу 1825–1882 рр. – механізм, який забезпечував вільну конкуренцію; третього циклу 1882–1932 рр. – механізм, який створював умови для домінування монополій; четвертого циклу 1932–1974 рр. – механізм, який забезпечував державне регулювання економік; п'ятого циклу 1974–2009 рр. – механізм, який забезпечував інтернаціональне регулювання економік [26, с. 81–82].

Російський економіст В. Дем'янюк аргументовано доводить, що об'єктом аналізу в теорії довгих хвиль є не лише технологічна база, що постійно оновлюється, а й інституційні умови її формування та розвитку. Це обумовлено тим, що висока регламентація інституційної сфери обмежує можливості підприємців реалізувати технології та продукти нової довгої хвилі [27, с. 21, 25]. Окремі економісти Росії та України довгі хвилі Кондратьєва

пояснюють зміною поколінь та психології економічно активного населення, що відбувається приблизно через 27–28 років [28, с. 226–227; 29, с. 60]. Водночас російський економіст О. Смірнов ставить під сумнів достовірність теорії довгих хвиль Кондратьєва. Зокрема, він аргументовано доводить, що факт існування таких хвиль не підтверджується навіть тими статистичними даними, що слугували доказовою базою в роботі М. Кондратьєва [30].

Незважаючи на різну аргументацію щодо можливостей виникнення коротко- та довгострокових економічних циклів, сьогодні окремі вчені дотримуються думки, що вони можуть існувати і мати причинно-наслідкові зв'язки із середньостроковими циклами. Проте факт наявності таких зв'язків сучасна наука ще не підтвердила. На наш погляд, це означає, що шлях до формування в майбутньому єдиної теорії економічних циклів пролягає через розширення досліджень на основі нових наукових гіпотез.

Висновки та рекомендації. Теорія економічних циклів має півторастолітню історію формування. Її фундаментальність полягає в пошуку першопричини коливань економічної активності та рушійних сил, які підсилюють або послабляють їхню дію. Сьогодні розвиток цієї теорії відбувається за двома принципово різними напрямками. Перший з них об'єднує *монокаузальні теорії*. Їх розвивають науковці, які доводять, що першопричиною економічних циклів слугує один чинник, який має нелінійний вплив на сукупний попит або пропозицію в економіці. Другий напрям об'єднує *мультикаузальні теорії*. Їх розвивають науковці, які доводять, що першопричиною економічних циклів слугує певна комбінація чинників, які діють впродовж окремих історичних періодів або хаотично виникають через помилкові рішення людей, зумовлені їхньою обмеженою раціональністю.

Проте моно- та мультикаузальні теорії економічних циклів мають свої обмежені пізнавальні можливості. Зокрема, за допомогою мультикаузальних теорій можна пояснити будь-які економічні коливання, але неможливо довести, що вони є циклічними, а не випадковими, які кожний раз виникають під впливом нової комбінації чинників, яка в майбутньому більше ніколи не повториться. Водночас за допомогою загальноновизнаних монокаузальних теорій (нової класичної та нової кейнсіанської теорій економічних циклів) неможливо довести: чи притаманні економічні цикли для країн, які не входять до числа розвинених і не мають дос-

татніх фінансових ресурсів, щоб стимулювати виникнення технологічних шоків чи інвестиційних бумів.

Збільшити пізнавальні можливості сучасних моно- та мультикаузальних теорій можна шляхом їх синтезу та трансформування в єдину теорію економічних циклів. Проте такий синтез здійснити суто механічно неможливо. Для цього потрібно розробити новий методологічний підхід, який дав би змогу не лише поєднати пізнавальні можливості цих теорій, а й відкрити шлях до їх збагачення за допомогою нових гіпотез про першопричини циклічних коливань економічної динаміки країн. На наш погляд, такий підхід можна сформулювати, доповнивши сучасну теорію економічних циклів трьома принципово новими методологічними положеннями, а саме: 1) у національному господарстві економічна активність *має тенденцію до постійного зростання* завдяки тому, що вона спрямована не лише на збільшення випуску та споживання традиційної продукції з незмінними властивостями, а й на її заміщення новими товарами і послугами з інноваційними чи якіснішими властивостями; 2) інтенсивність заміщення традиційної продукції новою визначається *рівнем мобільності факторів виробництва* в процесі їх комбінування для випуску нових видів товарів і послуг; 3) в економіці факторна мобільність є *непостійною*. Вона змінюється під впливом природних обмежень, які встановлюються законами та силами природи; технічних, пов'язаних з організацією виробництва, та соціальних – невизначених очікувань учасників ринку щодо майбутніх доходів і витрат.

Ці методологічні доповнення дають змогу дійти висновку, що в національному господарстві економічна активність має тенденцію до постійного зростання за умови, коли природні, технічні та соціальні обмеження факторної мобільності залишаються незмінними. Проте, як відомо, в реальному житті економічна активність не лише зростає, а й зазнає уповільнення та спаду. Для того щоб пояснити та змодельювати ці процеси, потрібно відмовитися від умови незмінності факторної мобільності. З певним припущенням можна стверджувати, що цей напрям дослідження обрали розробники нової класичної та нової кейнсіанської теорій циклів. Зокрема, фундатори нової класичної теорії опосередковано доводять, що природні обмеження на шляху випуску нової продукції в економіках періодично зменшуються за рахунок досягнень технологічного прогресу. Водночас розробники нової кейнсіанської теорії також наводять опосередковані докази, що тех-

нічні обмеження щодо випуску нової періодично усуваються за рахунок інвестування в нові види діяльності, які забезпечують максимальні доходи в перерахунку на одиницю додаткового капіталу (зростання граничної ефективності капіталу).

Однак у зазначених теоріях можливий вплив соціальних обмежень факторної мобільності на економічну активність до уваги не береться. На наш погляд, основний акцент нових досліджень економічних циклів доцільно змістити в бік *вивчення соціальних обмежень факторної мобільності*. Така спрямованість майбутніх досліджень зумовлена зібраними численними емпіричними спостереженнями про те, що в країнах, де існують великі соціальні обмеження для розвитку економічної активності, не виникають умови для формування циклів під впливом нових досягнень технологічного прогресу чи додаткових інвестиційних витрат. Дійсно, відомо, що бізнес не буде витратити кошти на наукові дослідження та інвестувати в нові проекти, якщо він не має чітких уявлень про те, чи зможе він в майбутньому отримати доходи від таких проектів. Так само і споживач не буде витратити свій обмежений бюджет на придбання нової, більш дорогої продукції, якщо він має невизначені очікування щодо своїх майбутніх доходів.

Зважаючи на ці обставини, сьогодні видається перспективним напрям досліджень, яким передбачається, що соціальні обмеження факторної мобільності мають суттєве значення в реальному житті. Вони, являючи собою невизначені очікування, за допомогою інституційних правил можуть бути перетворені у цілком визначені. Визначеність змінює поведінку учасників ринку, активізує її в напрямі подолання природних і технічних обмежень на шляху випуску нової продукції та створює умови для формування сприятливої кон'юнктури щодо її продажу. Перші результати в цьому напрямі досліджень на прикладі України засвідчили, що для країн можуть бути притаманні інституційно обумовлені цикли економічного зростання [31]. Крім того цей напрям досліджень створює теоретичне підґрунтя для його синтезу з новою класичною та новою кейнсіанською теоріями економічних циклів, поєднання та розширення їх пізнавальних можливостей. Метою такого синтезу має стати формування в майбутньому єдиної теорії економічних циклів, яка буде спроможна пояснити різну дивергентну динаміку економік, у тому числі тих, що не входять до числа розвинених.

1. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. Изд. 3-е. Санкт-Петербург: т-во О.Н. Поповой, 1914. 466 с.
2. Haberler G. Prosperity and depression: a theoretical analysis of cyclical movements. Third edition. New York: United Nations, 1946. 532 p. URL: https://www.mises.ch/library/Haberler_Prosperty&depression.pdf (дата звернення 12.03.2016).
3. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / пер. с англ. Э.Г. Лейкина, Л.Я. Розовского. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. 760 с.
4. Kydland F., Prescott E. Time to build and aggregate fluctuations. *Econometrica*. 1982. Vol. 50. № 6. P. 1345–1370. URL: <http://www.finnkydland.com/papers/Time%20to%20Build%20and%20Aggregate%20Fluctuations.pdf> (дата звернення 11.03.2016).
5. Балашова Е. Финн Кюдланд и Эдвард Прескотт: движущие силы экономических циклов. *Вопросы экономики*. 2005. № 1. С. 133–143. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-133-143>.
6. Ребело С. Модели реальных деловых циклов: прошлое, настоящее и будущее. *Вопросы экономики*. 2010. № 10. С. 56–67. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-56-67>.
7. Вудфорд М. Сближение взглядов в макроэкономике: элементы нового синтеза. *Вопросы экономики*. 2010. № 10. С. 17–30. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-17-30>.
8. Григорьев Л., Иващенко А. Теория цикла под ударом кризиса. *Вопросы экономики*. 2010. № 10. С. 31–55. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-31-55>.
9. Замулин О. Концепция реальных экономических циклов и ее роль в эволюции макроэкономической теории. *Вопросы экономики*. 2005. № 1. С. 144–153. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-144-153>.
10. The global competitiveness report 2013–2014. Geneva: World Economic Forum, 2014. 551 p. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf (дата звернення 3.04.2016).
11. Белоусов А.Р. Эволюция системы воспроизводства российской экономики: от кризиса к развитию. Москва: МАКС Пресс, 2006. 396 с.
12. Гальчинский А. Криза і цикли світового розвитку. Київ: АДЕФ-Україна, 2009. 392 с.
13. Подлесная В.Г. Логико-исторические основания формирования социально-экономических циклов: монография. Киев: ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», 2017. 444 с.
14. Калужский М. Особенности экзогенного подхода к интерпретации институциональных циклов. *Экономический анализ: теория и практика*. 2014. № 6. С. 34–44. URL: <https://www.twirpx.com/file/1894793/> (дата звернення 24.07.2018).
15. Румянцева С.Ю. Проблема движения экономической материи и механизм экономического цикла. *Проблемы современной экономики*. 2012. № 1(41). С. 29–34.

16. Бандура О.В. Загальна модель економічних циклів – модель кумулятивної неефективності ринків. *Економічна теорія*. 2016. № 1. С. 86–100. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2016.01.086>.
17. Петерс Э. Хаос и порядок на рынках капитала. Москва: Мир, 2000. 336 с.
18. Kotler P., Caslione J. *Chaotics: the business of managing and marketing in the age of turbulence*. New York: AMACOM, 2009. 206 p.
19. Жизнь и творчество Йозефа Алоиза Шумпетера. Киев: Институт эволюционной экономики. 2015. URL: http://iee.org.ua/ru/great_scientist/2/ (дата звернення 4.07.2018).
20. Шибанова-Роенко Е.А., Ляпина А.Е. Теория экономических циклов: есть ли основа для ренессанса? URL: <http://econf.rae.ru/pdf/2011/03/38.pdf> (дата звернення 12.03.2016).
21. Цветков В.А. Циклы и кризисы: теоретико-методологический аспект: монография. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. 504 с.
22. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. Одесса: Издательство «Русская Культура», 1919. 133 с.
23. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / ред. колл.: Л.И. Абалкин и др.; сост. Ю.В. Яковец. Москва: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. 767 с.
24. Деловые циклы, циклы «пузырей», Кондратьевские циклы и Первая глобальная Великая депрессия. *Еженедельное независимое аналитическое обозрение*. 2008. URL: <http://www.polit.nnov.ru/2008/04/07/bubblecycles/> (дата звернення 8.10.2018).
25. Яшина І.В. Структурний взаємозв'язок динаміки соціальних та інноваційних процесів в умовах сучасної економіки. *Економіка та держава*. 2012. № 8. С. 7–10. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/8_2012/4.pdf (дата звернення 14.6.2018).
26. Бажал Ю. Економічна теорія технологічних змін: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1996. 240 с.
27. Дементьев В.Е. Длинные волны экономического развития и финансовые пузыри Москва: ЦЭМИ РАН, 2009. 88 с. (Препринт # WP/2009/252). URL: http://www.mirkin.ru/_docs/popout.pdf (дата звернення 2.11.2016).
28. Возная Л.Ю. Общая теория устойчивости социально-экономических систем: монография. Житомир: Изд-во Евенко А.А., 2014. 320 с.
29. Балацкий Е.В. Циклические закономерности структурного развития экономики. *Российский экономический журнал*. 1993. № 7. С. 60–69.
30. Смирнов А. Еще раз о мифе кондратьевских волн. *Экономист*. 2012. № 4. С. 36–60.
31. Пустовойт О.В. Українська економіка: хаотичні та циклічні коливання навколо довгострокового тренду зростання. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 86–109. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.083>.

References

1. Tugan-Baranovsky, M.I. (1914). *Periodic industrial crises*. 3rd Ed. St. Petersburg: t. O.N. Popova [in Russian].

2. Haberler, G. (1946). *Prosperity and depression: a theoretical analysis of cyclical movements*. Third edition. New York: United Nations. Retrieved from https://www.mises.ch/library/Haberler_Prosperty&depression.pdf.
3. Hansen, E. (1959). *Economic cycles and national income* / trans. from English E.G. Leikina, L.Ya. Rozovsky. Moscow: Publishing House of Foreign Literature [in Russian].
4. Kydland, F., Prescott, E. (1982). Time to build and aggregate fluctuations. *Econometrica*, 50(6), 1345-1370. Retrieved from <http://www.finnkydland>. doi: <https://doi.org/10.2307/1913386>.
5. Balashova, E. (2005). Finn Cudland and Edward Prescott: Drivers of Economic Cycles. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 1, 133-143. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-133-143> [in Russian].
6. Rebelo, S. (2010). Models of real business cycles: past, present and future. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 10, 56-67. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-56-67> [in Russian].
7. Woodford, M. (2010). Convergence of Views in Macroeconomics: Elements of a New Synthesis. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 10, 17-30. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-17-30> [in Russian].
8. Grigoryev, L., Ivashchenko, A. (2010). Theory of the cycle under the impact of the crisis. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 10, 31-55. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-10-31-55> [in Russian].
9. Zamulin, O. (2005). The concept of real economic cycles and its role in the evolution of macroeconomic theory. *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 1, 144-153. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-1-144-153> [in Russian].
10. The global competitiveness report 2013-2014. (2014). Geneva: World Economic Forum. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf.
11. Belousov, A.R. (2006). The evolution of the system of reproduction of the Russian economy: from crisis to development. Moscow: MAKS Press [in Russian].
12. Galchinsky, A. (2009). *Crisis and cycles of world development*. Kyiv: ADEF-Ukraine [in Ukrainian].
13. Podlesnaya, V.G. (2017). Logical and historical foundations of the formation of socio-economic cycles: a monograph. Kiev: SO "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine" [in Russian].
14. Kaluzhsky, M. (2014). Features of the exogenous approach to the interpretation of institutional cycles. *Ekonomicheskii analiz: teoriya i praktika - Economic analysis: theory and practice*, 6, 34-44. Retrieved from <https://www.twirpx.com/file/1894793> [in Russian].
15. Romyantsev, S.Yu. (2012). The problem of the movement of economic matter and the mechanism of the economic cycle. *Problemy sovremennoy ekonomiki - Problems of the modern economy*, 1(41), 29-34 [in Russian].
16. Bandura, O.V. (2016). The general model of economic cycles is a model of cumulative inefficiency of markets. *Ekonom. teor. - Economic theory*, 1, 86-100. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2016.01.086> [in Ukrainian].

17. Peters, E. (2000). Chaos and order in capital markets. Moscow: World [in Russian].
18. Kotler, P., Caslione, J. (2009). Chaotics: the business of managing and marketing in the age of turbulence. New York.
19. The life and work of Joseph Alois Schumpeter. (2015). Kiev: Institute of Evolutionary Economics. Retrieved from http://iee.org.ua/en/great_scientist/2 [in Russian].
20. Shibanova-Roenko, E.A., Lyapina, A.E. (2011). Theory of economic cycles: is there a basis for a renaissance? Retrieved from <http://econf.rae.ru/pdf/2011/03/38.pdf> [in Russian].
21. Tsvetkov, V.A. (2012). Cycles and crises: theoretical and methodological aspect: monograph. Moscow, St. Petersburg: Nestor-Istoriya [in Russian].
22. Tugan-Baranovsky, M.I. (1919). Paper money and metal. Odessa: Russian Culture Publishing House [in Russian].
23. Kondratyev, N. (2002). Big conjuncture cycles and foresight theory. Selected Works / Ed. coll.: L.I. Abalkin et al.; comp. Yu.V. Yakovets. Moscow: ZAO Publishing House "Economics" [in Russian].
24. Business Cycles, Bubble Cycles, Kondratieff Cycles, and the First Global Great Depression. (2008). *Yezhenedel'noye nezavisimoye analiticheskoye obozreniye - Weekly independent analytical review*. Retrieved from <http://www.polit.nnov.ru/2008/04/07/bubblecycles> [in Russian].
25. Yashinam, I.V. (2012). The structural relationship of the dynamics of social and innovation processes in the modern economy. *Ekonomika ta derzhava - Economy and state*, 8, 7-10. Retrieved from http://www.economy.in.ua/pdf/8_2012/4.pdf [in Ukrainian].
26. Bazhal, Yu.M. (1996). Economic theory of technological change: a textbook. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
27. Dementiev, V.E. (2009). Long waves of economic development and financial bubbles. Moscow: CEMI RAS (Preprint # WP/2009/252). Retrieved from http://www.mirkin.com/_docs/popout.pdf [in Russian].
28. Voznaya, L.Yu. (2014). The general theory of the sustainability of socio-economic systems: a monograph. Zhytomyr: Publishing House Evenok A.A. [in Russian].
29. Balatsky, E.V. (1993). The cyclic patterns of structural development of the economy. *Rossiyskiy ekonomicheskij zhurnal - Russian economic journal*, 7, 60-69 [in Russian].
30. Smirnov, A. (2012). Once again about the myth of Kondratieff waves. *Ekonomist - Economist*, 4, 36-60 [in Russian].
31. Pustovoyt, O.V. (2016). Ukrainian economy: chaotic and cyclical fluctuations around the long-term growth trend. *Ekonom. prognovannâ - Economy and forecasting*, 2, 86-109. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.083> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14 квітня 2020 р.